

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ

На правах рукопису

ГОЛЬЦОВ
АНДРІЙ ГЕННАДІЙОВИЧ

УМОВИ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ:
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ОЦІНКА
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ВІДМІН
/НА ПРИКЛАДІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ/

II.00.02 - економічна і соціальна географія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Київ - 1995

АВ 33, 195

11.3:30
11.3:33
11.5/9

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті географії НАН України ЛННБ України ім.В.Стефаніка

Науковий керівник доктор географічних наук
Балабанов Георгій

00761244 (0)

Офіційні опоненти: доктор економічних наук,
професор Фтомов Георгій Сергійович

кандидат географічних наук,
доцент Загородній Володимир Васильович

Провідна організація – Київський національний університет
ім. Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться "12" жовтня 1995 р. о 14 годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.69.01 при Інститу-
ті географії НАН України за адресою: 252003, м. Київ - 3,
вул. Володимирська, 44.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту гео-
графії НАН України

Автореферат розісланий "11" вересня 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат географічних наук

Л.Тарангул Л.Л.Тарангул

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

І. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і ступінь вивченості проблеми. Останнім часом в Україні значно загострилися проблеми сільської місцевості через низький рівень розвитку сільськогосподарського виробництва та соціальної інфраструктури, вплив працездатного населення, погіршення стану природного середовища. Умови життя сільського населення негативно позначилися на його демографічних характеристиках. Смертність значно перевищує народжуваність, відповідно природний приріст є від'ємним. Для вікової структури сільського населення характерне зменшення питомої ваги людей молодого віку при одночасному збільшенні - похилого. Знизилася середня тривалість життя, зростає захворюваність населення тощо. Особливо гостра ситуація склалася в сільській місцевості таких регіонів України, як Сумська, Вінницька, Черкаська, Чернігівська та деякі інші області у зв'язку з надмірною протягом десятиріч міграцією мешканців сіл до міських поселень. Це вкрай негативно позначається на трудових ресурсах для сільського господарства, яке знаходиться в кризовому стані. Ефективний розвиток АПК неможливий без урахування тісних взаємозв'язків, що існують між природним середовищем, виробничою, соціальною сферами господарства та сільським населенням. При вирішенні проблеми відродження села треба, крім збереження наявного сільського населення, активно залучати до сільської місцевості мігрантів з міських поселень. Тому дуже важливим є здійснення з боку держави та місцевих органів управління заходів щодо поліпшення всього комплексу життєвих умов сільського населення. Без цього неможливо забезпечити потреби країни в продовольстві, збільшити за рахунок продукції АПК експортний потенціал України.

Географами накопичений значний теоретико-методичний досвід у сфері дослідження сільської місцевості. Переважають роботи, в яких розглядаються її окремі підсистеми: територіальна організація виробництва і переробки сільськогосподарської продукції, геодемографічна ситуація на селі, розселення сільського населення, розвиток сфери обслуговування та ін. Поруч із цим слабо вивчені комплексні проблеми розвитку сільської місцевості, однією з яких є поліпшення умов життя сільського населення. Публікацій на цю тему дуже мало. У теоретичному плані значний інтерес становлять роботи О.І.Алексєєва, Т.І.Заславської, С.О.Ковальова, В.В.Покшишевського. Дискутується сама сутність поняття "умови життя сіль-

ського населення". До цього часу не з'ясовано, якою мірою соціально-демографічна ситуація на селі детермінована умовами життя населення. Іде пошук методичних підходів до вивчення життєвих умов у взаємозв'язку з соціальними та демографічними характеристиками сільського населення. Таким чином дослідження територіальних відмін в умовах життя і соціально-демографічній ситуації на селі є актуальною теоретико-методичною проблемою суспільної географії.

Науково обгрунтована регіональна політика передбачає визначення саме тих сільських місцевостей, що потребують найбільшої уваги при розподілі фінансових, матеріальних та інших ресурсів; виявлення в кожному конкретному випадку саме тих аспектів умов життя сільського населення, поліпшення яких необхідне в першу чергу. Проте комплексні суспільно-географічні дослідження умов життя сільського населення в конкретних регіонах різних рангів фактично відсутні.

Об'єкт дослідження – сільська місцевість Сумської області України.

Предмет дослідження – територіальна диференціація умов життя та соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості Сумщини.

Мета і завдання роботи. Мета дослідження – розвинути теоретико-методичні основи вивчення територіальної диференціації умов життя сільського населення і провести суспільно-географічну оцінку життєвих умов і соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості Сумської області. Для досягнення поставленої мети треба було вирішити такі основні завдання:

- уточнити понятійно-термінологічний апарат суспільно-географічного дослідження умов життя сільського населення;
- розробити методику вивчення територіальних відмін у життєвих умовах та соціально-демографічній ситуації на селі;
- дослідити територіальну диференціацію умов життя сільського населення на рівні адміністративних районів Сумщини та окремих сільських поселень /на прикладі Шосткинського району/;
- виявити відміни в соціально-демографічній ситуації на селі між районами Сумської області та між селами Шосткинського району;
- вивчити вплив життєвих умов на соціально-демографічну ситуацію на селі на рівні як районів, так і поселень;

- обґрунтувати практичні рекомендації щодо поліпшення умов життя сільського населення в адміністративних районах Сумщини та селах Шосткинського району.

Методологія і методика дослідження. Використані матеріали.

Дослідження ґрунтувалося на наукових розробках О.І.Алексєєва, Н.А.Аїтова, І.О.Горленко, Т.І.Заславської, С.О.Ковальова, О.Б.Лопатиної та С.Р.Назарєвського, К.М.Місєвича та С.В.Ряченка, В.В.Кокшишовського, Г.М.Рогожина, М.І.Щаєвського, Г.М.Федорова, Г.С.Фіомова та інших.

За методологічну основу дослідження правили принципи системного підходу до вивчення географічних об'єктів. Застосовувалися такі методи, як порівняльно-географічний, картографічний, типологічний, баратомірного статистичного аналізу та ін.

У роботі були використані матеріали Сумського обласного управління та Шосткинського відділу статистики, обласного управління сільського господарства і продовольства, обласної та районної санепідемстанції, управління охорони навколишнього середовища по Сумській області та інших установ.

Теоретична цінність і наукова новизна роботи. Робота присвячена суспільно-географічному вивченню умов життя сільського населення - одному з найменш розроблених напрямків комплексного дослідження сільської місцевості. Теоретичні положення дослідження сприятимуть подальшому розвитку загальної концепції географічного вивчення сільської місцевості.

Наукова новизна:

- поглиблені теоретичні положення географічного дослідження умов життя сільського населення;
- розроблені методичні основи оцінки територіальної диференціації умов життя і соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості;
- виявлені типи районів Сумської області та сіл Шосткинського району за ступенем сприятливості умов життя сільського населення;
- дано оцінку соціально-демографічній ситуації в сільській місцевості Сумщини на рівні районів і поселень Шосткинського району;
- розроблені типології районів Сумської області та сіл Шосткинського району за співвідношенням умов життя і соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості.

Практичне значення роботи. Обґрунтовані практичні рекомендації щодо поліпшення умов життя і соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості районів Сумської області та в селах Шосткинського району.

Рекомендації прикладного характеру щодо покращення життєвих умов та соціально-демографічної ситуації на селі передані управлінню сільського господарства і продовольства та управлінню праці та соціальних питань виконкому Сумської обласної Ради народних депутатів, виконкому Шосткинської районної Ради народних депутатів. Результати дослідження використані при розробці проекту Державної програми соціально-економічного розвитку Полісся України.

Методика дослідження територіальної диференціації умов життя та соціально-демографічної ситуації може бути застосована також в інших регіонах України.

Апробація роботи. Основні положення дисертації подані в тезах доповідей I Всеукраїнського семінару по географії населення /Луцьк, 1993/, міжрегіональної науково-практичної конференції "Регіони в незалежній Україні: пошук стратегії оптимального розвитку" /Харків, 1994/, наукової конференції "Фундаментальні географічні дослідження /стан, проблеми, напрямки/" /Київ, 1994/, наукової конференції "Проблеми географії України" /Львів, 1994/, VII з'їзду Українського географічного товариства /Київ, 1995/.

Публікації. По темі дисертації опубліковано 8 праць загальним обсягом 1,8 друк. арк.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається із Вступу, трьох глав, Висновків, списку використаної літератури і додатків. Вона містить 150 сторінок машинописного тексту, 26 малюнків, 2 таблиці, список літератури з 106 позицій, 8 додатків.

II. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ І ВИСНОВКИ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Сільська місцевість є специфічним типом геосистем. Від міських поселень сільська місцевість відрізняється важливими особливостями. Характер землекористування на селі територіально розосереджений, менш інтенсивний, ніж у міських поселеннях; серед типів освоєння території переважає сільськогосподарський, і протікання виробничих процесів у великій мірі залежить від природних умов; значно нижчий рівень розвитку невиробничої сфери /як за обсягом послуг, так і за їх асортиментом/; суттєво відрізняється віковий, соціальний, професійний склад населення тощо.

Сільській місцевості притаманні специфічні функції в суспільстві - сільськогосподарська, лісгосподарська; велике значення мають також рекреаційна, історико-культурна та ін. Сільський спосіб життя людей характеризується: зайнятістю населення переважно в сільському господарстві та пов'язаних з ним галузях, важкими умовами праці з невисоким рівнем технічної озброєності, низьким рівнем споживання соціально-культурних послуг, проживанням більшості людей в одноповерхових власних будинках з мінімальною комфортністю, важливою роллю особистого підсобного господарства громадян, повсякденним спілкуванням населення з природою, зумовленістю поведінки людей специфічною системою ціннісних орієнтацій та моральних норм тощо.

До сільських місцевостей належать території за межами міських поселень. Існують такі ієрархічні рівні сільських місцевостей: локальний /сільське поселення/, регіональні /сільська місцевість адміністративного району, області, економічного району/, загальнодержавний.

II. У складі сільської місцевості виділяються дві підсистеми - територіальна спільність населення і її середовище проживання. Під середовищем проживання ми розуміємо сполучення на певній території природного, економічного, соціального, розселенського, політичного, правового, культурного та морального середовищ, яке сформувалося історично й великою мірою визначає життя відповідної територіальної спільності людей. Середовище проживання є фактично мікросередовищем для населення тієї або іншої сільської місцевості. А макросередовище становить сукупність зовнішніх відносно даної сільської місцевості об'єктів та явищ, які впливають на життя територіальної спільності населення. У макросередовищі виділяються ті ж самі складові, що й у середовищі проживання. Сполучення мікро- та макросередовищ утворює оточуюче середовище для даної територіальної спільності людей. Воно є сукупністю всіх зовнішніх факторів, що впливають на життя населення певної сільської місцевості. Між територіальною спільністю сільського населення і оточуючим середовищем відбуваються складні процеси взаємодії. Існування людей на певній території у великій мірі залежить від впливу оточення. У свою чергу населення в процесі історичного розвитку активно змінює оточуюче середовище відповідно до своїх потреб.

Під умовами життя ми розуміємо сукупність усіх факторів оточуючого середовища, які впливають на життя територіальної спіль-

ності людей. Різні специфічні середовища взаємодіють між собою, внаслідок чого виникає своєрідний комплекс місцевих життєвих умов. Фактори макросередовища відносно даної сільської місцевості виступають як зовнішні умови.

Виділяються вісім складових умов життя сільського населення.

1. Природно-екологічні умови. Вони відбивають вплив природного та зміненого людиною середовища на життєдіяльність територіальної спільноти сільського населення. Крім орографічних, кліматичних, гідрологічних, ґрунтових, флористичних та фауністичних умов до даної групи слід віднести також рівень забруднення повітря, води, ґрунтів токсичними сполуками, радіонуклідами та ін.

2. Економічні умови. Життя територіальної спільноти населення великою мірою визначають: специфіка організації сільськогосподарського виробництва та інших галузей народного господарства, форми та ефективність господарювання, умови праці, рівень доходів та ін. До цієї ж групи належать умови ведення особистих підсобних господарств /ОПГ/: розміри земельних ділянок, наявність свійських тварин, забезпеченість засобами механізації тощо.

3. Соціальні умови. До них належать: рівень розвитку соціальної інфраструктури - забезпеченість населення послугами торгівлі, зв'язку, пасажирського транспорту, охорони здоров'я, освіти тощо; благоустрій сільських населених пунктів; житлові умови /забезпеченість житлом, наявність комунальних вигід та ін./; забезпеченість населення речами тривалого вжитку тощо.

4. Умови розселення. Вони включають густоту населення, лідність поселень, їх взаємне розташування, функціональну роль у системі розселення тощо.

5. Політичні умови. На життя населення впливає рівень політичної стабільності, який залежить від діяльності політичних партій, об'єднань, спілок, суспільних рухів та ін.

6. Правові умови. До них належать: діюча система державного законодавства, регіональні юридичні акти, постанови місцевих органів управління та самоврядування.

7. Культурні умови. Вони включають пам'ятки матеріальної культури, культурні заклади /клуби, бібліотеки та ін./, забезпеченість засобами масової інформації, потенціал духовної культури сільського населення та ін.

8. Моральні умови. У житті людей велике значення мають моральні цінності, усталені звичаї, норми поведінки тощо.

Диференціація життєвих умов пояснюється перш за все впливом місцевих умов. Вивченню /у межах нашого дослідження/ підлягають лише ті зовнішні умови, що належать до найближчого оточення тих або інших сільських місцевостей.

III. Територіальна спільність населення розуміється як стійка сукупність людей, об'єднаних певним географічним середовищем проживання. Формування територіальної спільності людей відбувається протягом історичного розвитку території під впливом факторів оточуючого середовища /умов життя/. Люди, що належать до однієї територіальної спільності, об'єднані системою зв'язків, яка обумовлена єдиним місцем проживання, організацією господарства, характером суспільних відносин тощо.

Первинною є локальна /поселенська/ спільність. Їй притаманний концентрований характер розміщення населення. Між мешканцями одного села існують тісні зв'язки на основі спільності території проживання, системи суспільних відносин, особистого спілкування, сусідства тощо. Жителям одного поселення в деякій мірі притаманні схожість потреб, інтересів, духовних цінностей та інших характеристик суспільної свідомості, а також способу життя.

Територіальні спільності сільського населення більш високих рангів є функціонально пов'язаними групами спільностей нижчих ієрархічних рівнів. По суті вони є сукупностями поселенських спільностей, об'єднаних виробничими та соціальними зв'язками, транспортною мережею та системою адміністративно-територіального управління. Характер розселення тут дисперсний, зв'язки між населенням окремих поселень значно слабші, ніж усередині їх. При цьому сільському населенню окремих регіонів притаманні етнографічні та ментальні особливості, пов'язані з характером їх історико-культурного та соціально-економічного розвитку.

IV. Під якістю населення розуміється стан територіальної спільності людей, який визначається через сукупність всебічних характеристик населення /у нашому дослідженні - перш за все демографічних і соціальних/. Соціально-демографічна ситуація відбиває якісний стан територіальної спільності населення в даний час з точки зору відтворення людей у біосоціальному аспекті. Вона є найважливішою складовою частиною якості населення взагалі й може правити за індикатор останньої. Соціально-демографічна ситуація охоплює такі взаємопов'язані характеристики населення: природний та механічний рух, статево-вікову структуру, сімейний, етнічний, релігійний, соціально-груповий та соціально-професійний склад,

шлюбність, рівень освіти та культури, фізичного, психічного та соціального здоров'я. Саме соціально-демографічна ситуація виступає як результат дії комплексу життєвих умов у певній сільській місцевості.

Якість населення визначається впливом не окремих груп життєвих умов, а всього їх комплексу в цілому. Залежність соціально-демографічної ситуації /як індикатора якісного стану територіальної спільності людей/ від умов життя має складний і неоднозначний характер. Зміни в оточуючому середовищі та якісному стані територіальної спільності людей відбуваються неодноразово - спостерігається інерційність реакції населення на зміни в комплексі життєвих умов. Реакція людей на існуючі умови життя значною мірою залежить від специфічних властивостей індивідів і тому може бути неадекватною. Найбільший ступінь своєрідності спостерігається в якісному стані нижчих за ієрархічним рівнем територіальних спільностей сільського населення - локальних /поселенських/. Процес взаємодії оточуючого середовища та територіальної спільності людей опосередковується певним способом життя, що також посилює відносний характер детермінованості соціально-демографічної ситуації умовами життя в сільській місцевості.

V. Для вивчення територіальної диференціації умов життя і соціально-демографічної ситуації на селі між адміністративними районами, а також окремими поселеннями найбільш прийнятним способом є зведення різноманітних сільських місцевостей одного рівня до невеликої кількості типів спочатку окремо за умовами життя і соціально-демографічною ситуацією, а потім за їх співвідношенням.

У зв'язку з недостатністю статистичної інформації склад показників по умовах життя та соціально-демографічній ситуації на селі дещо скоротився порівняно з визначенням теоретично, але в достатній мірі репрезентує названі суспільно-географічні категорії.

Дослідження територіальної диференціації умов життя і соціально-демографічної ситуації доцільно проводити, застосовуючи такий алгоритм. Великий обсяг інформації окремо по умовах життя і соціально-демографічній ситуації стискується за допомогою спеціального методу факторного аналізу - екстремального групування параметрів, який дає можливість, крім розподілу параметрів на групи, отримувати для кожної з них узагальнюючий фактор. На основі значень кожного з факторів проводиться автоматична класифікація об'єктів. Узагальнені типи об'єктів окремо за умовами життя і соціально-демографічною ситуацією виявляються за допомогою методу

багатомірної класифікації на основі графічного аналізу лінгвістичних таблиць. На основі отриманих типологій, застосовуючи вищезазначений метод, розробляється типологія об'єктів за співвідношенням життєвих умов і соціально-демографічної ситуації.

При визначенні ступеня сприятливості умов життя та соціально-демографічної ситуації за критерії правлять середні дані, розраховані для сільської місцевості України в цілому.

VI. Вивчення умов життя населення та соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості Сумської області проводилося як на рівні адміністративних районів, так і на рівні сільських поселень Шосткинського району.

На обох рівнях дослідження виділено п'ять факторів умов життя населення, кожний з яких є узагальнюючим для групи близьких за змістом параметрів. Це такі фактори: концентрації сільського населення та розвитку сфери обслуговування, розвитку сільськогосподарського виробництва, комфортності сільського житла, ступеня руральності умов життя та екологічний /таб./.

Названі фактори відносно незалежні й характеризують окремі сторони комплексу життєвих умов мешканців села. Склад параметрів у відповідних групах на районному та поселенському рівнях дещо відрізняється, оскільки частина параметрів, що відбивають середні для сільської місцевості районів умови життя населення, непридатні для рівня окремих поселень. На рівні районів різка диференціація між сільськими поселеннями за значеннями параметрів умов життя значною мірою нівелюється середніми даними, тому й характер зв'язку між параметрами буде дещо іншим.

Параметри соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості інтегруються одним фактором /таб./.

Таблиця

Склад груп параметрів умов життя і соціально-демографічної ситуації, що відповідають узагальнюючим факторам.

Параметри	величини факторних навантажень	
	на рівні районів	на рівні поселень
<u>Фактор концентрації сільського населення та розвитку сфери обслуговування</u>		
середня відстань між СНП	0,894	-
середня людність СНП	0,832	-
частка сільського населення району, що проживає в СНП:		
з чисельністю населення понад 200 чол.	0,898	-

де є центральні садиби господарств	0,756	-
-"- сільради	0,875	-
-"- зупинки автотранспорту	0,672	-
-"- загальноосвітні школи	0,917	-
-"- дитячі дошкільні заклади	0,869	-
-"- заклади культури або виїзне обслуг.	0,825	-
-"- відділення зв'язку або виїзне обслуг.	0,761	-
-"- підприємства торгівлі або виїзне обслуг.	0,726	-
-"- підприємства служби побуту або виїзне обслуг.	0,680	-
-"- спортивні споруди	0,899	-
-"- вулиці з твердим покриттям та освітлені	0,661	-
з людністю понад 200 чол., де є лазні	0,650	-
-"- заклади охорони здоров'я	0,641	-
з людністю понад 500 чол., де є підприємства громадського харчування	0,632	-
через які проходять дороги з твердим покриттям	0,681	-
людність СНП	-	0,934
адміністративний ранг СНП	-	0,824
господарське значення СНП	-	0,903
різноманітність сфери обслуговування в СНП	-	0,898
кількість маршрутів громадського транспорту, що проходять через СНП	-	0,735
<u>Фактор розвитку сільськогосподарського виробництва</u>		
чистий прибуток на I середньорічного працівника	0,937	0,920
валова продукція на I середньорічного працівника	0,929	0,912
середня заробітна плата працівників с.г.	0,764	0,802
енергоозброненість с.г. праці	0,835	0,851
фондоозброненість с.г. праці	0,745	0,800
<u>Фактор комфортності сільського житла</u>		
частка житлових будівель, які мають:		
центральне опалення	0,806	0,907
водопровід	0,779	0,953
каналізацію	0,802	0,925
сітвовий газ	0,793	0,781
<u>Фактор ступеня руральності умов життя</u>		
середня площа ОПГ сільського населення	0,688	0,597
кількість голів великої рогатої худоби в середньому на одне ОПГ	0,736	0,855
кількість свиней в середньому на одне ОПГ	0,674	0,790
частка працездатного населення, зайнятого: в сільському господарстві	0,908	0,833
в інших галузях н.г. /крім соціальної сфери/	-0,905	-0,782
за межами свого СНП	-0,708	-0,742
<u>Екологічний фактор</u>		
забрудненість ґрунтових вод	0,784	0,805
вміст у ґрунтах важких металів	0,760	0,812

бактеріологічна та хімічна забрудненість ґрунтів	0,843	0,774
забрудненість повітря	0,882	0,783
Соціально-демографічний фактор		
загальний коефіцієнт народжуваності	0,759	0,856
коефіцієнт природного приросту	0,776	0,804
коефіцієнт механічного приросту	0,808	0,814
кількість прибулих на 100 вибулих	0,830	0,855
співвідношення чоловіків і жінок /на 1000 жінок припадає чоловіків/	0,689	0,760
середній вік населення	-0,845	-0,603
частка населення у віці:		
молодшому від працездатного	0,802	0,849
працездатному	0,707	0,741
старшому від працездатного	-0,813	-0,655
кількість населення у віці 15 р. і старше із середньою, середньою спеціальною та вищою освітою в розрахунку на 1000 чол.	0,750	0,462

VII. Виявлено, що на рівні районів жодний з факторів умов життя не здійснює визначального впливу на соціально-демографічну ситуацію. Але між значеннями інтегрального показника умов життя /розрахованого як сума рангів районів за значеннями факторів концентрації сільського населення та розвитку сфери обслуговування, розвитку сільськогосподарського виробництва, комфортності сільського житла та екологічного/ і соціально-демографічного фактора існує суттєва кореляція $r_s = 0,638$, тобто спостерігається синергічний ефект дії комплексу життєвих умов на соціально-демографічну ситуацію в сільській місцевості. На рівні сільських поселень простежується значна кореляційна залежність між соціально-демографічною ситуацією і умовами концентрації сільського населення та розвитку сфери обслуговування $r_s = 0,821$ і комфортності сільського житла $r_s = 0,782$. На рівні поселень спостерігається також вища, ніж на рівні районів кореляція між значеннями інтегрального показника умов життя і соціально-демографічного фактора $r_s = 0,760$.

Відміни у впливі умов життя на соціально-демографічну ситуацію на рівні районів і сільських поселень пояснюються перш за все різним характером прояву дії оточуючого середовища на територіальну спільність сільського населення на кожному з рівнів дослідження. На рівні сільських поселень залежність соціально-демографічної ситуації від умов життя населення виявляється більш виразно.

VIII. На Сумщині виявлено три типи районів за умовами життя сільського населення. До першого /з відносно сприятливими умовами життя/ відносяться Великописарівський, Краснопільський та Липоводолинський райони; до другого /з малосприятливими умовами життя/ - Білопільський, Глухівський, Конотопський, Лебединський, Охтирський, Роменський, Сумський, Тростянецький, Шосткинський та Ямпільський райони; до третього /з відносно несприятливими умовами життя/ - Буринський, Кролевецький, Недригайлівський, Путивльський та Середино-Будський райони. На райони названих типів припадає відповідно 12,7; 65,5 та 21,8% сільського населення області.

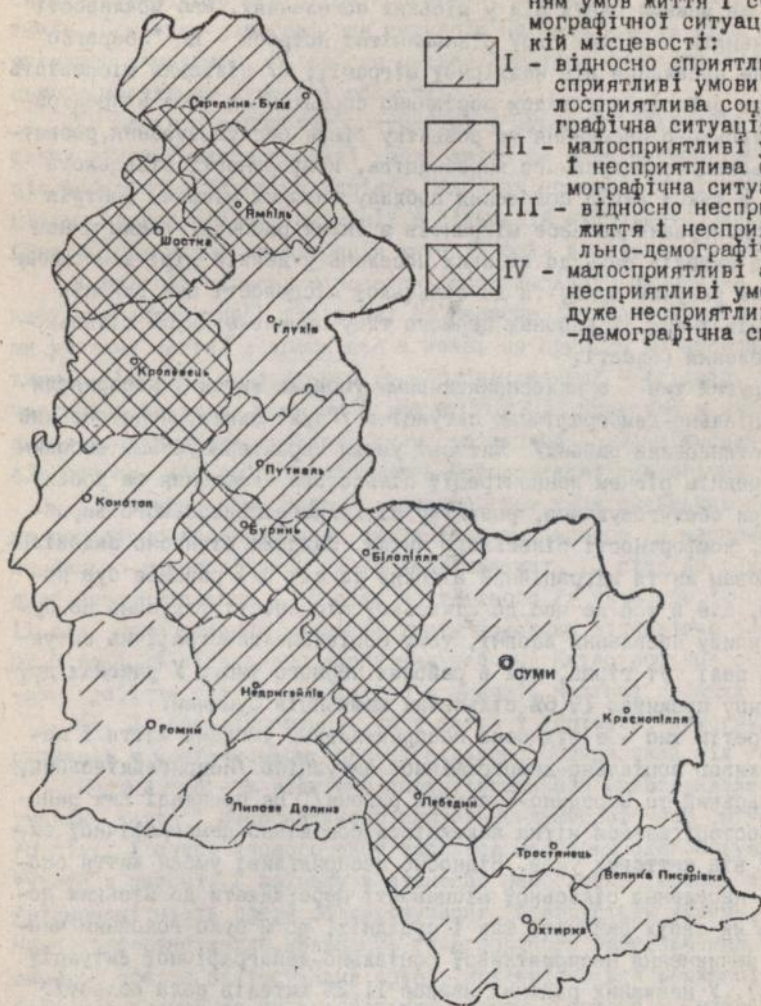
Результатом типології районів за соціально-демографічною ситуацією на селі були також три типи. До першого /з малосприятливою соціально-демографічною ситуацією/ належать Великописарівський, Краснопільський, Липоводолинський, Охтирський, Роменський та Сумський райони; до другого /з несприятливою соціально-демографічною ситуацією/ - Глухівський, Конотопський, Недригайлівський, Путивльський, Середино-Будський та Тростянецький райони; до третього /з дуже несприятливою соціально-демографічною ситуацією/ - Білопільський, Буринський, Кролевецький, Лебединський, Шосткинський та Ямпільський райони. У районах названих типів проживає відповідно 39,6; 30,8 та 29,6% сільського населення Сумщини.

IX. За співвідношенням умов життя і соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості райони Сумської області поділено на чотири типи /мал. I/.

Перший тип - з відносно сприятливими або малосприятливими умовами життя і малосприятливою соціально-демографічною ситуацією /Великописарівський, Краснопільський, Липоводолинський, Охтирський, Роменський та Сумський райони/. Райони першого типу можна вважати порівняно благополучними /у межах області/ з точки зору життєвих умов населення та соціально-демографічної ситуації на селі. Перші три райони характеризуються найбільш сприятливими умовами життя, завдяки чому сільське населення цих районів порівняно менше "потерпіло" від надмірної міграції до міських поселень. Інші райони першого типу мають центрами значні міста області /Суми, Охтирка та Ромни/, кожне з яких є центром міжрайонної системи розселення. Хоча ці значні промислові та культурні центри, насамперед Суми, і притягували протягом довгого часу мігрантів із сільської місцевості, соціально-демографічна ситуація на селі в названих районах значно краща, ніж в багатьох інших. Причини цього: I/ у цих районах значна частина сільського населення зайнята в

Типи районів за співвідношенням умов життя і соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості:

- I - відносно сприятливі або малосприятливі умови життя і малосприятлива соціально-демографічна ситуація;
 II - малосприятливі умови життя і несприятлива соціально-демографічна ситуація;
 III - відносно несприятливі умови життя і несприятлива соціально-демографічна ситуація;
 IV - малосприятливі або відносно несприятливі умови життя і дуже несприятлива соціально-демографічна ситуація.

Мал. I. Співвідношення умов життя і соціально-демографічної ситуації на селі в адміністративних районах Сумщини.

різних галузях промисловості, на будівництві, транспорті тощо, працює за межами своїх сіл у міських поселеннях, має можливості задовольняти в містах свої різноманітні потреби - це "зберегло" сільське населення від надмірної міграції; 2/ сільська місцевість названих районів внаслідок порівняно сприятливих умов концентрації сільського населення та розвитку сфери обслуговування, розвитку сільськогосподарського виробництва, комфортності сільського житла, а також вигід положення поблизу значних міських центрів сама притягувала до себе мігрантів з інших районів; таким чином вплив жителів села до міських поселень у деякій мірі компенсувався за рахунок прибуття до сільської місцевості цих районів мешканців інших. У районах першого типу проживає 39,6% сільського населення області.

Другий тип - з малосприятливими умовами життя і несприятливою соціально-демографічною ситуацією /Глухівський, Конотопський та Тростянецький райони/. Життєві умови характеризуються високим або середнім рівнем концентрації сільського населення та розвитку сфери обслуговування, розвитку сільськогосподарського виробництва, комфортності сільського житла. Завдяки відносно задовільним умовам життя міграційний вплив із сіл цих районів був помірним, але в той же час до сільської місцевості фактично не було припливу населення ззовні, тому соціально-демографічна ситуація на селі тут гірша, ніж в районах першого типу. У районах другого типу проживає 19,6% сільських мешканців Сумщини.

Третій тип - з відносно несприятливими умовами життя і несприятливою соціально-демографічною ситуацією /Недригайлівський, Путивльський та Середино-Будський райони/. На прикладі цих районів спостерігається чітка залежність соціально-демографічної ситуації від життєвих умов. Відносно несприятливі умови життя спонукали населення сільської місцевості переїжджати до міських поселень як своїх районів, так і сусідніх, що й було головним чинником виникнення несприятливої соціально-демографічної ситуації на селі. У названих районах мешкає 11,2% жителів села області.

Четвертий тип - з малосприятливими або відносно несприятливими умовами життя і дуже несприятливою соціально-демографічною ситуацією /Білопільський, Буринський, Кролевецький, Лебединський, Шосткинський та Ямпільський райони/. Малосприятливі й тим більше відносно несприятливі умови життя в поєднанні з наявністю близькорозташованих значних міських центрів призвели до постійної надмірної міграції жителів із сіл, внаслідок чого значно погіршила-

ся статевно-вікова структура населення, знизилася народжуваність та ін. Соціально-демографічна ситуація на селі набула дуже несприятливого характеру. На райони четвертого типу припадає 29,6% сільського населення Сумської області.

Х. Одним з найнеблагополучніших у Сумській області є Шосткинський район./малосприятливі умови життя та дуже несприятлива соціально-демографічна ситуація/. Головною причиною погіршення соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості району була багаторічна надмірна міграція жителів села до міських поселень.

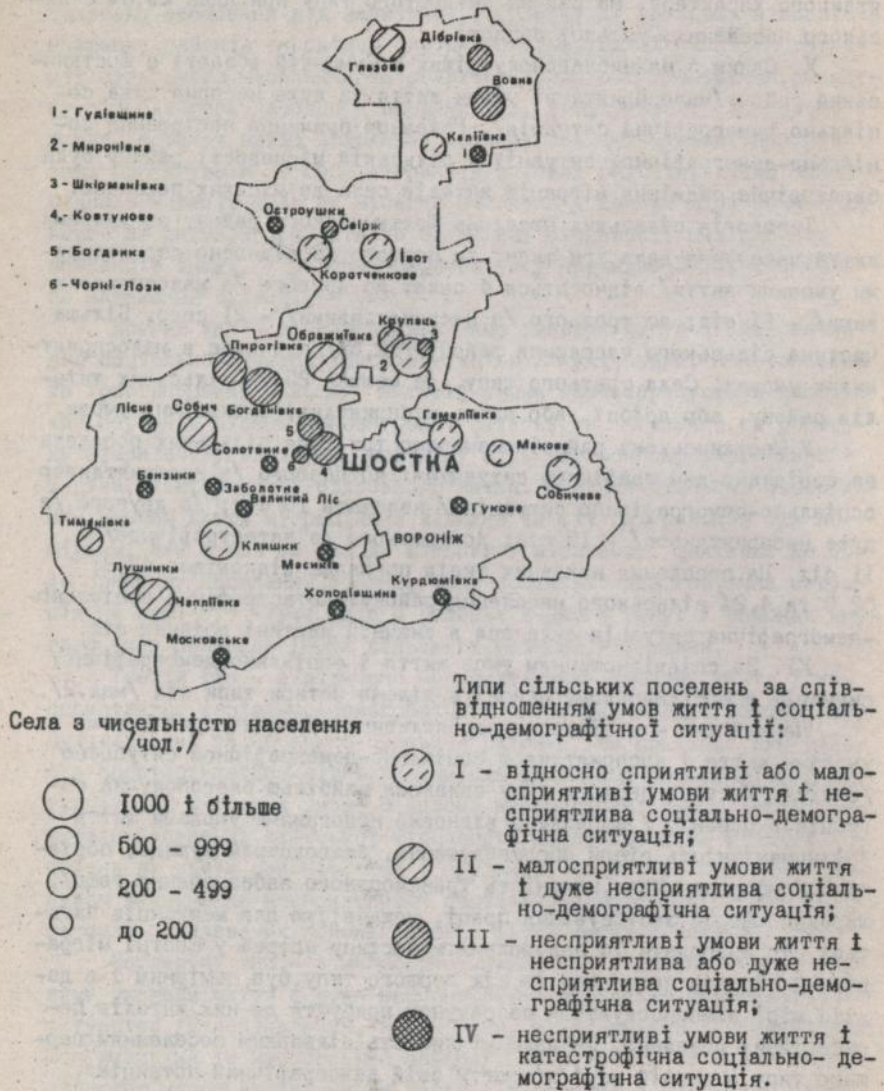
Типологія сільських поселень Шосткинського району за умовами життя населення дала три типи: до першого /з відносно сприятливими умовами життя/ відносяться 4 села; до другого /з малосприятливими/ - II сіл; до третього /з несприятливими/ - 2I село. Більша частина сільського населення району /61,5%/ проживає в малосприятливих умовах. Села третього типу, де мешкає 25,0% сільських жителів району, або дрібні, або мають несприятливі екологічні умови.

У Шосткинському районі визначено три типи сільських поселень за соціально-демографічною ситуацією: до першого /з несприятливою соціально-демографічною ситуацією/ належать 10 сіл; до другого /з дуже несприятливою/ - 15 сіл; до третього /з катастрофічною/ - II сіл. На поселення названих типів припадає відповідно 43,8; 52,0 та 4,2% сільського населення району. Катастрофічна соціально-демографічна ситуація склалася в значній частині дрібних сіл.

XI. За співвідношенням умов життя і соціально-демографічної ситуації в Шосткинському районі виділено чотири типи сіл /мал.2/.

Перший тип - з відносно сприятливими або малосприятливими умовами життя і несприятливою соціально-демографічною ситуацією /8 сіл/. У селах першого типу склалася найбільш благополучна ситуація в районі. У зв'язку з відносно непоганими умовами життя /різноманітність сфери обслуговування, благоустрій вулиць, порівняно комфортне житло, наявність транспортного забезпечення тощо/, широкою сферою застосування праці, можливістю для мешканців багатьох сіл працювати та задовольняти частину потреб у Шостці міграційний відплив населення із сіл першого типу був помірним і в деякій мірі компенсовувався за рахунок прибуття до них жителів периферійних поселень. Це дало можливість сільським поселенням першого типу в певній мірі зберегти свій демографічний потенціал, хоча і їм притаманна депопуляція. У селах цього типу проживає 39,3% сільського населення Шосткинського району.

Другий тип - з малосприятливими умовами життя і дуже неспри-

Мал. 2. Співвідношення умов життя і соціально-демографічної ситуації в селах Шосткинського району.

ятливою соціально-демографічною ситуацією /7 сіл/. Сільські поселення другого типу більше "потерпіли" від міграції населення до Шостки. Більшість з цих сіл знаходиться на значній відстані від Шостки і має з нею гірший транспортний зв'язок, ніж поселення першого типу. Міграційний приплив до сіл другого типу був незначним і не компенсував вибуття з них населення. Тому тут склалася дуже несприятлива соціально-демографічна ситуація. У селах другого типу мешкає 35,7% сільських жителів району.

Третій тип - з несприятливими умовами життя і несприятливою або дуже несприятливою соціально-демографічною ситуацією /10 сіл/. Частина сіл /значні за лодністю/ характеризується несприятливими екологічними умовами /через забруднення радіонуклідами/, але інші умови життя тут відносно непогані, що й дало їм можливість "зберегти" свій демографічний потенціал у більшій мірі, ніж іншим, дрібним, селам цього типу. Завдяки вигідному географічному положенню соціально-демографічна ситуація в дрібних селах все ж не досягла катастрофічного стану. На поселення третього типу припадає 20,8% сільського населення району.

Четвертий тип - з несприятливими умовами життя і катастрофічною соціально-демографічною ситуацією /II сіл/. Усі села четвертого типу є дрібними з несприятливими умовами життя. Протягом довгого часу міграція населення звідси нічим не компенсувалася. Вікова структура населення надзвичайно "стара". Механічного приросту ці села фактично не мають. При такому співвідношенні умов життя населення і соціально-демографічної ситуації поселення четвертого типу належать до деградуючих. У них мешкає 4,2% сільських жителів Шосткинського району.

На рівні сільських поселень простежується більш різка диференціація життєвих умов і соціально-демографічної ситуації, ніж на рівні районів.

XII. Покращення соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості можливе шляхом створення сприятливіших умов життя для населення. Це стосується як місцевих, так і зовнішніх умов. У першу чергу необхідний інтенсивний розвиток виробничої сфери на селі на основі глибоких перетворень у формах власності, прискорення земельної реформи, збільшення ролі селянських /фермерських/ господарств, розширення мережі дрібних та середніх підприємств по переробці сільськогосподарської сировини в сільській місцевості, розвитку рекреаційної діяльності в екологічно сприятливих умовах та ін. Це створить матеріальний базис для в

інфраструктури, розширення житлового та комунального будівництва, фінансування природоохоронних заходів тощо. Економічні та соціальні перетворення мають відбуватися як на державному рівні, так і на рівні регіонів різних рангів. У сільських місцевостях з гострою соціально-демографічною ситуацією поліпшення географічного середовища проживання є необхідною передумовою для приливу мігрантів ззовні.

Проведене дослідження має не лише науково-теоретичне, а й практичне значення. Отримані результати можуть бути корисними для органів регіонального управління при розробці науково обґрунтованої, територіально-диференційованої політики в економічній, соціальній, природоохоронній та інших сферах життя сільського населення, оскільки в кожному конкретному випадку чітко визначено, які саме аспекти життєвих умов потребують поліпшення в першу чергу. Так, наприклад, у сільській місцевості Шосткинського району найважливішою проблемою є екологічна, крім того, необхідний інтенсивний розвиток фермерських та особистих підсобних господарств населення, зміцнення економіки колективних сільськогосподарських підприємств. Навіть у великих та середніх селах цього району Чаплівці, Собичі, Коротченковому та ін. дуже гострою проблемою є низька комфортність житла, у дрібних селах Курдюмівці, Гудівщині, Лісному та ін. – нестабільне виїзне обслуговування населення тощо. Більш конкретні рекомендації щодо поліпшення становища в сільській місцевості передані органам управління Сумської області та Шосткинського району.

Здійснення демографічної політики на селі має спиратися на дані по окремих регіонах та поселеннях про наявну соціально-демографічну ситуацію у взаємозв'язку з існуючим комплексом умов життя. Одним з головних напрямків відродження деградуючих сільських поселень Сумщини є залучення до них мігрантів з міських поселень, оскільки власні резерви тут майже вичерпані. Вирішення даної проблеми має стати об'єктом пильної уваги з боку держави та органів регіонального управління.

По темі дисертаційного дослідження опубліковано такі праці:

1. Умови життя сільського населення /оцінка територіальних відмінностей на прикладі Сумської області/ // Укр. геогр. журнал. – 1994. – №3. – С.42–49 /у співавт./.

2. Географічне дослідження умов життя сільського населення: постановка проблеми // Економ. та соціальн. геогр. – К., 1995. – Вип. 46. – С.42–45.

3. Сільське населення Сумської області: деякі аспекти геодемографічної обстановки // Сучасні проблеми географії: Зб. наук. праць мол. вчених- Ін-т географії.- К., 1994.- С. 40-49: Деп. в ДНТБ України 21.06.94, №1220.- Ук 94.

4. Умови життя сільського населення: оцінка територіальних відмін // Сучасні проблеми географії населення в Україні: Тези доп. I Всеукр. сем. по географії населення.- Луцьк, 1993.- С. 34-36 /у спіавт./.

5. Використання результатів географічного дослідження умов та якісних характеристик життя сільського населення в регіональній політиці / Соціальні процеси в регіонах України // Регіони в незалежній Україні: пошук стратегії оптимального розвитку: Тези доп. міжрегіон. наук.-практ. конф., березень 1994.- Харків, 1994.- С. 25-26.

6. Географічне дослідження умов життя сільського населення // Фундаментальні географічні дослідження /стан, проблеми, напрямки/: Тези доп. наук. конф., вересень 1994.- К., 1994.- С 48-49.

7. Геодемографічна ситуація в сільській місцевості Сумської області // Проблеми географії України: Мат. наук. конф., жовтень 1994.- Львів, 1994.- С. 180-181.

8. Проблема географічного дослідження залежності якості населення від умов життя на селі // VII з'їзд Українського географічного товариства: Тези доп., 30 травня - 1 червня 1995.- К., 1995.- С. 52-53.

Goltsov A.G. Conditions of rural population life: social-geographic estimation of territorial differences (the case of Sumy region).

Thesis (manuscript) of Cand.Sci.degree (Geography) in speciality 11.00.02 - economic and social geography, Institute of Geography of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1995.

The dissertation theses contains theoretic-methodic fundamentals of social-geographic estimation of rural population life conditions, as well as the results of population life conditions and social-demographic situation investigation in country-side of Sumy region. The types of Sumy region administrative districts and Shostka district villages on degree of country-side population life conditions and social-demographic situation favourability have been revealed. The practical recommendations concerned to improvement of Sumy region rural population life conditions have been substantiated.

Гольцов А.Г. Условия жизни сельского населения: общественно-географическая оценка территориальных различий /на примере Сумской области/.

Диссертация /рукопись/ на соискание ученой степени кандидата географических наук по специальности 11.00.02 - экономическая и социальная география, Институт географии НАН Украины, Киев, 1995.

Диссертация содержит теоретико-методические основы общественно-географической оценки условий жизни сельского населения, а также результаты исследования условий жизни населения и социально-демографической ситуации в сельской местности Сумской области. Выявлены типы административных районов Сумской области и сел Шосткинского района по степени благоприятности условий жизни населения и социально-демографической ситуации в сельской местности. Обоснованы практические рекомендации по улучшению условий жизни сельского населения Сумской области.

Ключові слова: сільська місцевість, умови життя сільського населення, соціально-демографічна ситуація, Сумська область, Шосткинський район Сумської області.

А.Г. Гольцов

Підп. до друку 01.03.95 Формат 60×84^{1/16}.
Папір друк. № 3. Спосіб друку офсетний. Умовн. друк. арк. 416.
Умовн. фарбо-вілб. 421 . Обл.-вил. арк. 1.0
Тираж 70 . Зам. № 5-3615.

Фірма «ВПІОЛ»
252151, Київ, вул. Волинська, 60.

444089

AB 33.195